

“ER SHORA” DÁSTANÍNDA SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

*Gayirova Tazaxan – QMU, Lingvistika (Qaraqalpaq tili) qánigeligi 1-kurs
magistranti*

Frazeologizmler – eki yamasa onnan da kóp sózlerdín dizbeklesiwinen quralıp, bir-birinen ajratıp qarawǵa bolmaytuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Olardıń komponentleri bir-biri menen erkin túrde baylanıspay, burınnan qalıplesken halda yamasa uzaq waqıtlar dawamında turaqlı túrde qollanılıwı nátiyjesinde óz ara mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir pútinlikti bildirip, mánisi boyınsha bir sózge barabar bolıp keledi, tilde bir leksikalıq birlik retinde, sintaksislik jaqtan bir gáp aǵzasına qatnaslı qollanıladı.

Dástan tilinde frazeologizmlerdín keń qollanılıwınıń ózi milliy ózgeshelikti kórsetedi. Frazeologizmler xalqımızdın ótmishiniń de, házirgisiniń de tariyxı desek boladı. Olarda xalıqtın oy-sanasınıń shınlıq sáwlesi, turmısı, úrp-ádeti ayqın kórinip turadı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler mánilik jaqtan oǵada bay bolıp keledi. Olardıń ishinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler belgili orın tutadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde, adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq dizbeklerine itibar berip, «kóz», «til», «awız», «júrek», «ayaq» sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi [1;251].

Biz xalıq dástanlarınıń biri “Er shora” dástanında somatikalıq frazeologizmler, dástan tilinde qollanılıw ózgesheliklerine, bul turaqlı sóz dizbekleriniń jumsalıw halatların úyreniwdi maqset ettik. Sebebi, dástan tilinde qollanǵan frazeologizmler arqalı belgili bir dáwirdegi jámiyetlik-tariyxıy turmıs, mádeniyat belgileri saqlanadı. Solay eken, xalıq dástanlarınıń tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin úyreniw arqalı sol xalıqtın tariyxı hám tili, onıń rawajlanıw basqışları tuwralı bahalı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi J.Eshbaev tárepinen dúzilgen hám onda somatikalıq frazeologizmler sózlik qorınıń úlken bólegin quraydı [2;44]. Mektep oqıwshıları ushın arnalıp T.Jumamuratov tárepinen dúzilgen russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlikke de somatizm frazeologizmler kiritilgen [3;146]. A.Pirniyazova feyil frazeologizmlerdín leksika-semantikalıq ózgesheligin tallap, olardı qıymıl-qozǵalı mánisin, háreket-halattı, seziw-oylaw mánisin bildiretuǵın jańa psixologiyalıq

processlerge hám emociyaǵa baylanıslı feyil frazeologizmler dep bóledi. Olardan somatizmlik frazeologizmlerden: «kózi iliniw», «kózi shayday ashılıw», «kóz jiberiw», «kóz salıw», «kóz tigiw», «kóz qıyığın salıw», «qulaq salıw», «qulaq qoyıw», «qulaq túriw», «qulaq alıw», «ayaq-ayaǵına tiymew», «tóbesi kókke jetiw» sıyaqlı feyil frazeologizmlerdiń xızmetlerine ayrıqsha toqtap ótedi. [4;12] A.Pirniyazova tárepinen doktorlıq jumıs islenip, qaraqalpaq tili folklorı hám kórkem shıǵarmaları tilindegi frazeologizmlerdiń kórkemlik-stillik tárepi úyreniliwi menen birge, ayırım somatizmlik frazeologizmler de lingvistikalıq tallawlarǵa alınǵan. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ayırım mánilik túrleri yamasa grammatikalıq ózgeshelikleri arnawlı ilim-izertlew jumıslarınıń da obyektine aylandı. G.Aynazarova qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerdi monografiyalıq jobada izertledi, kandidatlıq dissertaciya qorǵadı, oqıw-metodikalıq qollanba hám usı tiykardaǵı sózligin baspada járiyaladı [5].

Qaraqalpaq tilinde I.Yusupovtıń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı G.Allambergenova tárepinen izertlendi. Avtordıń “I.Yusupov poeziyasında somatikalıq frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı” [6] degen maqalasında «júrek» komponentli frazeologizmlerdi hár qıylı tiplerge bólip kórsetedi.

“Er shora” dástanında adamnıń dene múshelerine qatnaslı kóz, awız, qulaq, júrek sózlerine baylanıslı frazeologizmler qollanılǵan. “Kóz” sózi menen kelgen frazeologizmler: Eli-xalıqtan, Tolı jurttan ayırılıp, Kózde jası kól bolıp, Jaǵaları sel bolıp (125-bet). Bul mısalda kózde jası kól boldı frazeologizmi jılaw, qıynalıw mánisin bildirip kelgen. Qaraxannıń inisi, *Kózi qattı Kózmámbet*, Qalamdı buzdı, kúl etti (129-bet) Kózi qattı frazeologizminiń mánisi názeri jaman degeni bildiredi. Dástanda tilinde bolsa názeri jaman, kózqarası jaman degen mánisti bildirip tur. Áne, kúshiginde talanǵan iyttiń úlkeygende úrse de hawazı shıqpaydı degen burınǵınıń naqılı bar. *Ázelden kóziniń oti alınǵan* noǵaylı bir kún máwlet berdi. (140-bet) Bul keltirilgen mısalda kóziniń oti alınǵan frazeologizmi dástan tilinde qorıqqan degen mánisti bildirip tur. “Awız” sózi menen kelgen frazeologizm:

Kátquda bolmaqtıń mánisi – kóshede eki adam urıssa, urısqaqan tentekti jarastırsa, sózi shireli, *awzı duwalı* bolıp, ol da kátquda bolıp, hár jerden payın aladı. (134-bet). Bul keltirilgen mısalda awzı duwalı frazeologizmi aytqanı keledi, wáliy degen mánisti bildirip kelgen. “*Qulaq*” sózi menen kelgen frazeologizmler : -Qáne, Aydar tóre, mında kel, *Gápime qulaq sal*, - dedi. -Inim, qalada kim óldi, kim qaldı, Xabarındı ber,- dedi (130-bet). Joqarıdaǵı mısalda, qulaq salıw feyil frazeologizmi qollanılǵan. Bul tınlaw degen mánisti beredi. Munıń sózine qulaq salmayıq, aytqan sózin de tınlamayıq, - dep sózine *qulaq qoymadı*. (130-bet). Bul keltirilgen mısalda qulaq qoymadı frazeologizmi tınlap

otirmadı, aytqanın qılmadı degen mánisti beredi. “*Júrek*” sózi menen kelgen frazeologizm :Shoraniń táriypin aytsam ya quwanıp kete me, ya biytaqat bola ma, oǵada bolmasa *júregi jarılıp* óle qala ma, dep qorqıp otır edim, ózińe insap barsin. (162-bet). Bul misalda kelgen júregi jarılıw frazeologizmi dástan tilinde qattı quwanıw mánisin bildirip kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, biz “Er shora” dástanında qollanılǵan somatikalıq frazeologizmlerdiń ózine tán belgilerin, mánilerin anıqlaw arqalı onıń tili leksika-semantikalıq jaqtan oǵada bay ekenligin anıqladıq. Bunday frazeologizmlerdiń aytlajaq oy-pikirdi, bayanlanıp atırǵan waqıyalardı, qaharmanlardıń obrazları menen xarakterin, psixikalıq halatların, ishki sezimlerin kórkem obrazlı, tósirli etip jetkeriwdegi xızmeti ayrıqsha bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис: «Билим», 1994. Б. 251.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: 1985. Б. 44, 48-49.
3. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: 1985. -С. 146.
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги фейил-фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери. //Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезислери. – Нөкис: 2005. Б.12.
5. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеликлери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
6. Г.Алламбергенова. И.Юсупов поэзия-сында соматикалық фразеологизмлердиң стильлик қолланыўы. Иим һәм јәмийет. №4.2018.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, (14-26-томлар). – Нөкис, «ИЛИМ», 2010.